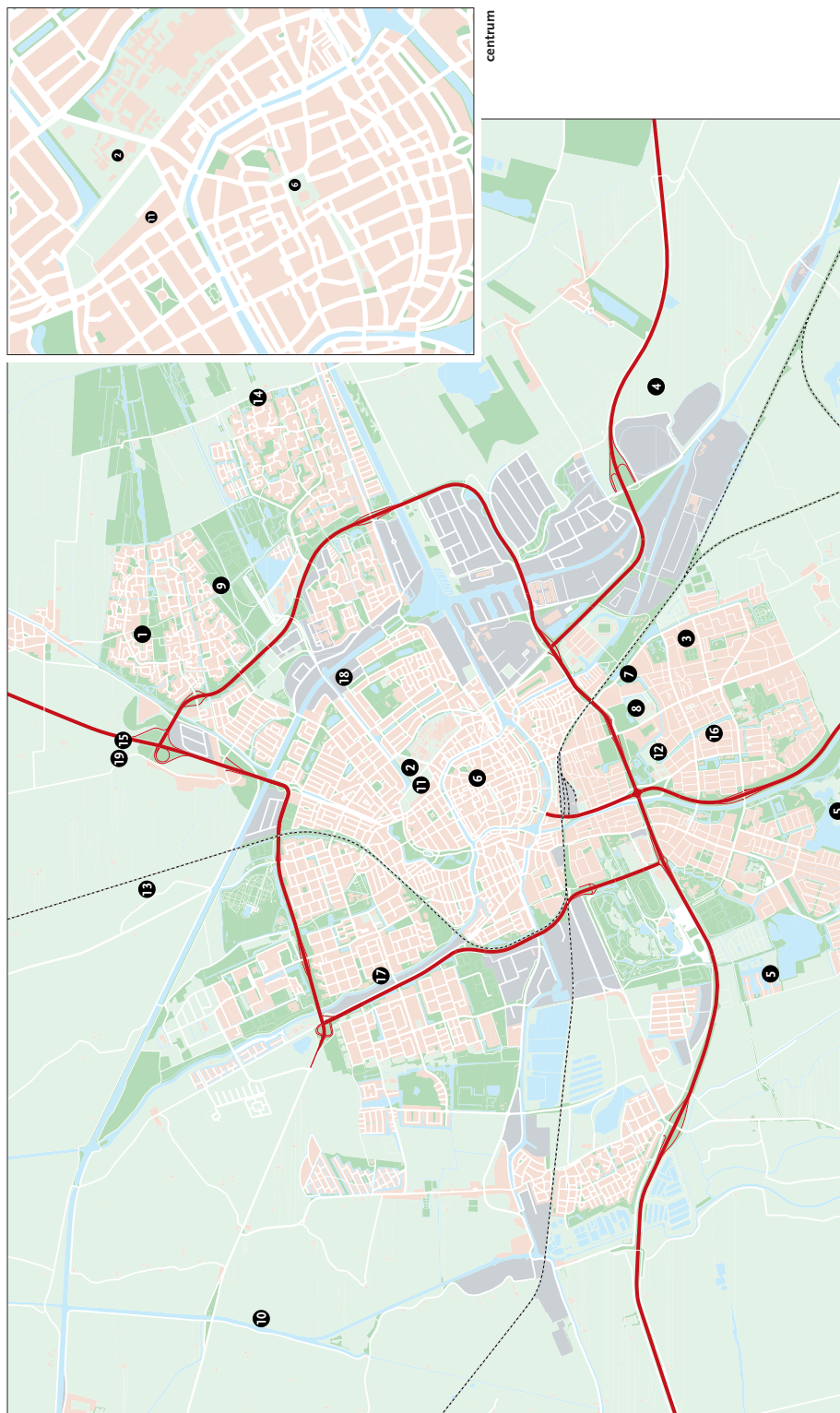

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de in dit hoofdstuk beschreven archeologische onderzoekslocaties.
Tekening: Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

Jaarverslag archeologie in 2008

Froukje Veenman en Bert Tuin

Inleiding

Panta rhei, alles stroomt of alles is in beweging, met andere woorden: alles verandert. Dit is ook van toepassing op een doorgaans traditiebewuste discipline als de archeologie. Voor de lezers van *Hervonden Stad* betekent dit dat de opzet van het jaarverslag een andere is dan voorgaande jaren.

Deze verandering in de opzet van het jaarverslag heeft een aantal oorzaken. De oplettende lezer heeft kunnen bemerken dat de jaarverslagen archeologie in *Hervonden Stad* de afgelopen jaren substantieel dikker werden. Bestond het eerste jaarverslag archeologie uit tien pagina's, de laatste jaren bleek het moeilijk om binnen de dertig pagina's te blijven. Het bedrijvig bouwen in de stad, het enthousiasme van de medewerkers, en niet in de laatste plaats de steeds belangrijker plek die de archeologie binnen de ruimtelijke ordening inneemt, zorgt ervoor dat op steeds meer plekken het archeologisch bodemarchief goed moet worden gedocumenteerd. En hoe meer documentatie, hoe meer kopij voor *Hervonden Stad*. Het is echter niet de bedoeling om de helft van het jaarboek te vullen met het jaarverslag archeologie, dus verandering was geboden.

In het jaarverslag worden daarom voortaan wat kortere bijdragen van de grotere, maar reeds afgeronde opgravingen opgenomen. Er komt dus een einde aan de traditie om de wetenschappelijke uitwerking van de opgravingen direct 'heet van de naald' in het jaarverslag op te nemen. Toegegeven, dat is voor liefhebbers van de actualiteit een tegenslag. Daarentegen vindt u wel de 'afgekoelde' verslagen van de afgeronde opgravingen. In deze bijdragen met een meer samenvattend karakter, worden kort de belangrijkste conclusies beschreven. Dit houdt het jaarverslag wat handzamer en heeft als bijkomend voordeel dat het veldwerk uit een bepaald jaar niet over meerdere uitgaven van *Hervonden Stad* verdeeld is, wanneer het onderzoek ondertussen nog gaande was. En uiteraard kunt u voor uitgebreidere rapportages altijd terugvallen op de *Stadse Fratsen*, waarin de opgravingen die door de gemeentelijke archeologische dienst zelf worden uitgevoerd, uitgebreid gepubliceerd worden¹. Omdat een jaarverslag toch een zekere compleetheid nastreeft, is aan het eind ervan een lijst opgenomen met verder uitgevoerd archeologisch onderzoek.

Aan het archeologisch onderzoek in 2008 namen deel vanuit de Stichting Monument en Materiaal als vrijwilliger of stagiair: Fatima Abdellachiz, Rutger Bartelds, Janny Bolhuis, Dick Brinkhuizen, Liesbeth Cavé, Peter Croeze, Hayo

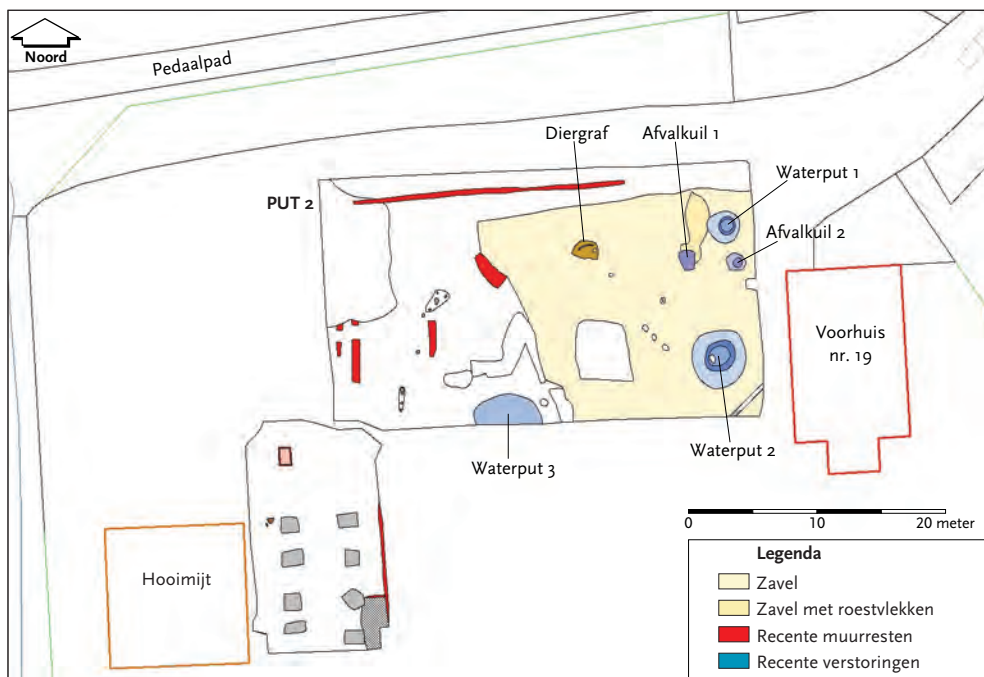
1. De gemeente publiceert haar verslagen van opgravingen sinds 2002 in deze reeks die te raadplegen is op <http://www.stichtingmenm.nl/explorer/earcheo/earcheoframes.htm>.

Dopmeijer, Just van Es, Jan Gerard, Wout Heinen, Lotte Holstege, Harm Homan, Tammoo Kasemier, Ineke Koop, Fred Kortmann, Jorin Kuyper, Tamara Leemhouts, Henk Nieuwenhuizen, Marja Overeem, Bertus Overweg, Herman Plasmeyer, D. Postma, Mirjam de Rijcke, Leendert van der Schee, E. Scheele, Yolanda Schellinger, Henk Staal, Anne Valk, Roelof Zewuster en Hanna Zimmerman; vanuit de gemeente Groningen: Jaap Buist, Klaas Helfrich, Froukje Veenman, Frits Vrede en Gert Kortekaas. Aan de gemeentelijke ploeg werden vanuit Archeological Research and Consultancy bv (ARC bv) te Groningen toegevoegd: Jasper Huis in 't Veld en Anko Wieringa. In de maanden mei en juni werkten – zoals inmiddels traditie aan het worden is – de eerstejaarstudenten van het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) mee aan enkele opgravingen en boorcampagnes. Daarbij werden zij begeleid door de studentassistenten Sarah Dresscher, Richard Fens, Rogier Kruisman, Jeroen Mendelts en door Bert Tuin.

1. Beijumerweg 19, archeologisch Rijksmonument, begeleiding (archisnr. 28423)

26 mei t/m 29 mei 2008

In 2003 werd op de Beijumerweg 19 bij inspectie van illegale sloopwerkzaamheden van een afgebrande boerenschuur een met zoden gestapelde waterput aangetroffen². Deze vondst wees op de aanwezigheid van een ouder erf dat waarschijnlijk een van de vier boerenplaatsen betreft die in het begin van de 19e eeuw samen het gehucht Beijum vormden. Aan het einde van de middeleeuwen was Beijum 'leeggelopen', er zijn meer erven geweest.

Afb. 2. Beijumerweg 19, vlak 1. In rood zijn alle recente muurresten aangegeven en in grijs de recente verstoringen.
Tekening: De Steekproef bv, Zuidhorn.

2. Kortekaas 2004, 8.

Dat er meer erfsporen aanwezig zijn op dit archeologisch rijksmonument bleek uit de archeologische begeleiding die vooraf ging aan de verbouwing van het gespaard gebleven voorhuis dat bij de schuur hoorde. Het voorhuis werd daarbij verbouwd en vergroot met nieuwbouw tot een wijkcentrum.

Het archeologisch bureau De Steekproef bv voerde deze begeleiding in mei 2008 uit. Het uitgraven van het bouwblok en de funderingsleuven leverde een proefsleuf op van ongeveer 900 m², waarbij de aangetroffen archeologische sporen en resten in twee vlakken werden ingemeten en gedocumenteerd (afb. 2).

De aangetroffen sporen houden alle verband met de (voorganger van de) boerenplaats. De vroegst aanwezige bewoning kon op basis van het vondstmateriaal (kogelpot en een fragment van een steelpannetje) en een paalkuil worden geplaatst in de 12e eeuw na Chr. Er werden drie waterputten opgetekend, allen bestaand uit zoden of plaggen. Naast de waterputten werden ook twee afvalkuilen, een paalkuil en een diergraf aangetroffen. Het diergraf bevatte runderbotten die niet meer in anatomisch verband lagen.

Het terrein is overigens van Rijksweg beschermd omdat ter plaatse de restanten van een 13e-eeuwse kapel zouden liggen, die verwoest werd tijdens de Reformatie. Het archeologisch onderzoek heeft echter geen sporen van de kapel opgeleverd.

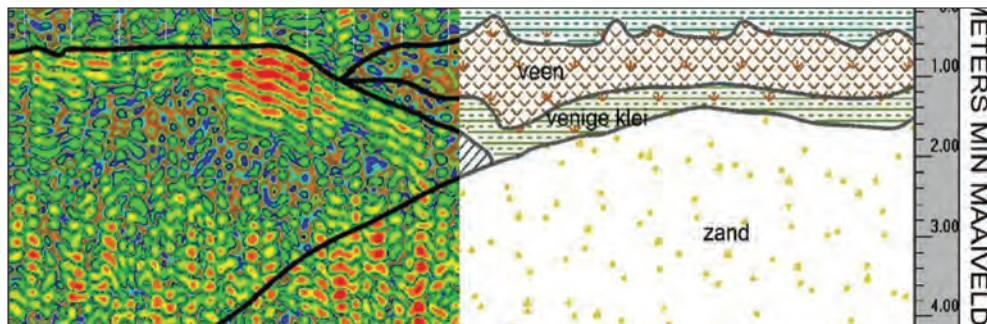
2. Bodenterrein, booronderzoek (archisnr. 22748) en grondradaronderzoek

16 maart (grondradaronderzoek), 29 maart en 7 mei (booronderzoek) 2008

Soms zitten archeologische lagen zo diep onder het maaiveld dat 'ouderwetse' technieken beperkt inzetbaar zijn. Bijvoorbeeld in het geval dat het pleistocene dekzand zich op meer dan 4 m onder het maaiveld bevindt. Hier speelt tijd en geld een belangrijke rol: bij deze diepte is het dekzand met moeite nog handmatig op te boren. De pleistocene (dek)zanden van de Hondsrug onder het Bodenterrein bevinden zich op een dergelijke diepte. Zij liggen onder een conserverende kleilaag die dikker wordt in het oosten van het plangebied naarmate de Hondsrug daar verder onder het maaiveld wegduikt. Omdat er een reële kans is dat bij het opnieuw inrichten van het zogenaamde Bodenterrein deze pleistocene lagen met eventueel aanwezige resten uit de steentijd geraakt worden, was archeologisch vooronderzoek geboden. Doel van het onderzoek was om een beeld te krijgen van het reliëf van het dekzand. Er werd besloten om voor het in kaart brengen van de archeologische situatie gebruik te maken van nieuwe technieken, of anders gezegd, gebruik te maken van technieken die in andere wetenschappelijke disciplines gangbaar zijn. Het Bodenterrein werd behalve met een 'gewoon' archeologisch booronderzoek ook in kaart gebracht door middel van Georadar.

Georadar

Georadar of grondradar (Ground Penetrating Radar, GPR) is een meettechniek die al vele jaren internationaal wordt toegepast om ondiepe structuren in de ondergrond, de waterbodem én kunstwerken in beeld te brengen. De radarmetingen zijn non-destructief van aard. Langs de meetlijn wordt een bijna continu diepteprofiel verkregen. Na calibratie met een beperkt aantal boor- of sondeergegevens geven de radarprofielen informatie over de samenstelling van de onder-

Afb. 3. Voorbeeld van een radarprofiel met interpretatie van bodemlagen. Tekening: Groundtracer bv, Amersfoort.

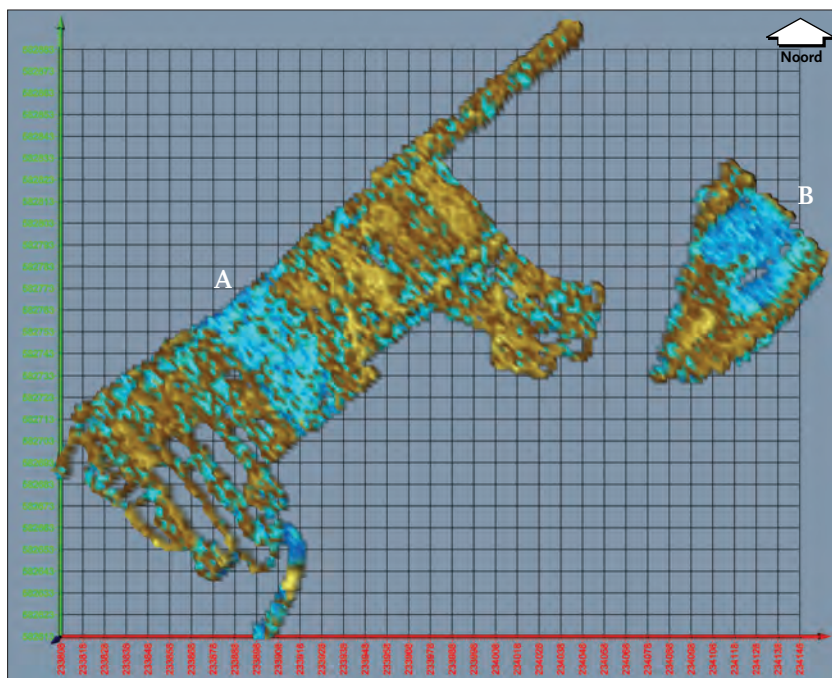
grond en over de ligging van materiaalovergangen (afb. 3). Ook ondergrondse objecten, zoals kabels, leidingen, tanks, funderingen en holle ruimten komen veelal duidelijk in de radarprofielen tot uiting. De metingen op het Bodenterrein zijn verricht door bureau Groundtracer met een Zond-Tracer 12E GPR/Tracer systeem. Hierbij is gebruik gemaakt van een 300 MHz antenne waarmee op de onderzoekslocaties een dieptebereik van ruim 4 m beneden maaiveld is bereikt. Om deze antenne te trekken werd bij het veldwerk gebruik gemaakt van een *quad*, een motor met vier wielen (afb. 4). Tijdens het veldwerk zijn tegelijk met de radaropnames ook Tracer-metingen uitgevoerd. De Tracer-metingen registreren de van nature aanwezige elektrische spanningsverschillen.

Afb. 4. Bodenterrein. Glynn Hobson van Groundtracer bv op zijn *quad* in actie.
Foto: Gert Kortekaas, collectie Dienst RO/EZ.

Resultaten

Het in beeld brengen van het pleistocene zand bleek met Georadar minder makkelijk te gaan dan gehoopt. Wel werd met groot gemak de voormalige gracht herkend die voor de Jacobijnerdwinger langs heeft gelopen. Tevens werd in de zuidoosthoek van het grondgebied een uitgraving zichtbaar (afb. 5). Dit kan een mogelijke kleiput zijn geweest. Deze gegevens werden bevestigd door de resultaten van het booronderzoek. Ook met het ouderwetse handwerk werd de gracht herkend, zij het met veel meer moeite en inspanning.

Afb. 5. Bodenterrein. Resultaten van de radarmetingen van Groundtracerv bv. Dit 'virtuele vlak' ligt op ongeveer 1,4 m diepte. Het blauwe vlak bij A betreft de gracht voor de Jacobijnerdwinger, het blauwe vlak bij B is een uitgegraven kleiput.

Computeranimatie: Groundtracerv bv, Amersfoort.

Steentijd

De boringen wezen uit dat vooral in de zuidwesthoek van het terrein bodemvorming in het pleistocene zand aanwezig is onder een dunne, conserverende veenlaag. Op deze plek zal door middel van een proefsleuf nader onderzoek worden gedaan omdat op de pleistocene zanden bewoning valt te verwachten. Dit is al eerder bevestigd door archeologische waarnemingen op het terrein van de voormalige gasfabriek³ en opgravingen die werden uitgevoerd ten behoeve van de nieuwbouw van een ondergrondse parkeergarage voor het AZG, inmiddels UMCG geheten. Hierbij werden sporen aangetroffen uit de nieuwe steentijd, in de vorm van ploegkrassen in de oude bouwvoor⁴.

Na de middeleeuwen

Vanaf de 12e/13e eeuw, toen de pleistocene zanden van de Hondsrug al lang afgedekt waren door een kleilaag, kon het omliggende gebied als weide- en hooiland in gebruik genomen worden. De middeleeuwse verkaveling en het dito wegstelsel tussen de Hunze en de vestingwerken is nog zichtbaar op de kadastrale minuut uit 1820. Een van deze wegen ligt precies op het tracé van de geplande wegverlegging over het Bodenterrein. Deze weg werd toendertijd de Vrydemaweg genoemd, naar het daargelegen erf van de familie Vrydema. Op de huidige plattegrond ligt op het verlengde van deze weg nu de Thomassen à Thuessinklaan. Deze Vrydemaweg werd later de Jacobijnerveg genoemd omdat aan het eind van

3. Kortekaas 2001, 7.

4. Kortekaas en Stapert 1993.

de weg monniken van het Jacobijnerklooster land bezaten. Noch de boringen, noch de georadar kon resten van de weg in kaart brengen.

De gracht van de Jacobijnerdwinger in het noordoosten van het plan werd met groot gemak door de georadar herkend (zie afb. 5). Vooralsnog werden met deze techniek geen nieuwe ontdekkingen gedaan, maar duidelijk is wel dat de inspanning (en dus ook de prijs) veel lager is dan wat komt kijken bij het ouderwetse handwerk. Had het ARC er vier dagen met twee man voor nodig om de boel in kaart te brengen, bureau Groundtracer kon de klus met slechts één persoon op een *quad* in een ochtend af. Het aanvullend booronderzoek bracht echter wél de diepte en de intacte dekzandlagen aan het licht.

3. Chopinlaan, booronderzoek (archisnr. 27853)

28 maart 2008

De bouw van twee appartementencomplexen was aanleiding voor archeologisch vooronderzoek op het terrein aan de Chopinlaan. Het werd uitgevoerd door De Steekproef bv. De oorspronkelijke bouwvoor bleek te zijn afgegraven. De verwachting was dat het terrein op de rand van de uitloper van de Hondsrug ligt, maar dit is in de boringen niet waargenomen. Ook zijn er geen archeologische indicatoren aangetroffen tijdens het veldwerk.

De bebouwing aan de Chopinlaan dateert uit de periode rond 1960. Het maaiveld werd toen opgehoogd met zand, zoals de boringen uitwezen. Een vergelijking van de maaiveldhoogte van vóór de ophoging en die van nu leert, samen met de boorgegevens, dat destijds eerst de bouwvoor is verwijderd. Die was in de boringen niet aanwezig. Daarmee bleek ook de kans op het vinden van archeologische indicatoren (scherven, bot, houtskool) gering want die bevinden zich in de regel in de bouwvoor. Hiermee is duidelijk geworden dat de afwezigheid van archeologische indicatoren zeker niet de conclusie rechtvaardigt dat er in een dergelijk geval geen archeologische waarden in het spel zijn. Het aanleggen van proefsleuven zal in dit geval duidelijkheid en zekerheid geven.

4. Eemspoort-Zuid/Roodehaan, proefsleuven (archisnr. 26984)

12 tot en met 19 januari 2008

De middeleeuwse oeverwallen van de Hunze en mogelijk de Oerhunze aan de zuidoostkant van de stad werden door de uitbreidingsplannen van het bedrijventerrein Eemspoort-Zuid/Roodehaan ernstig bedreigd. De Euvelgunnerweg (die in hoofdlijnen de loop van de Hunze volgt) en het riviertje de Hunze worden in deze plannen gespaard maar de oeverwallen in het grasland ten oosten ervan, die gedeeltelijk nog in het reliëf herkenbaar zijn, zullen op de schop worden genomen. Eerder onderzoek in de omgeving wees erop dat de kans op archeologische sporen zeer reëel was⁵. Er diende daarom een archeologisch onderzoek te worden uitgevoerd naar eventueel aanwezige bewoning op deze oeverwallen.

Nadat door Grontmij en door De Steekproef bv een booronderzoek was uitgevoerd, werden door het ARC een vijftal proefsleuven aangelegd om eventuele

5. Kortekaas 2000, 7-14.

archeologische resten in kaart te brengen. De aangetroffen sporen bestaan uit een geul, paalkuilen, ontginningsgreppels, sloten en kuilen. Van de sporen is voornamelijk de onderkant aanwezig in het vlak, wat aangeeft dat het oorspronkelijke loopvlak hoger heeft gelegen dan het archeologisch sporenvlak.

De aangetroffen (ontginnings-)sloten en greppels hebben een verschillende oriëntatie, wat kan duiden op twee verkavelingsfasen. De aangetroffen geul kon geïnterpreteerd worden als een oude zijgeul van de Hunze. Opvallend is dat ten zuiden van de geul een verkavelingssloot is aangetroffen, die aan de noordzijde niet doorloopt. Men heeft waarschijnlijk getracht om de sloot te laten afwateren in deze geul (en uiteindelijk naar zee) in een poging dit natte gebied een beetje minder nat te maken. Het aardewerk dat geborgen kon worden uit de greppels laat zien dat deze (ontginnings-)sloten en greppels dateren uit de nieuwe tijd. Van het import-aardewerk kan gezegd worden dat het steengoed uit het Rijnland betreft, uit de productiecentra Siegburg en Raeren. Een vondst die verder het vermelden waard is, betreft een fragment van een dakpan met loodglazuur op de breukvlakken. Mogelijk heeft in de omgeving van het plangebied een steen- of pottenbakkersoven gestaan. We weten dat dergelijke steen- en pottenbakkersovens in ieder geval langs het Selwerderdiepje hebben bestaan.

Afb. 6. Eemspoort-Zuid. Overzicht vlak 1, put 3. In het vlak zijn op regelmatige afstand kleine vierkante zwarte 'blokjes' te zien, wellicht veroorzaakt door een spruitenpoter. Foto: ARC bv, Groningen.

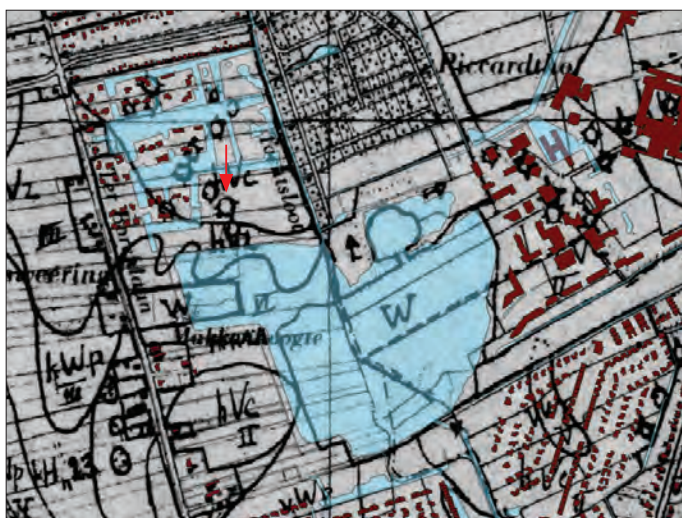
Een niet alledaags grondspoor is tenslotte nog het vermelden waard: op afbeelding 6 is een zeer regelmatig patroon van kleine vierkante zwarte blokjes te zien in een van de werkputten. De afstand tussen de blokjes is steeds precies gelijk. Het ligt dus voor de hand om hier een machinale veroorzaker voor verantwoordelijk te stellen. Enig speurwerk op het internet leverde de meest geschikte kandidaat hiervoor op: een spruitenpoter. Deze machine poot zeer efficiënt jonge spuitplantjes, die elders zijn opgekweekt. Zo zien we dat de 20e eeuw haar eigen archeologische sporen nalaat.

5. Eelder- en Peizermaden, booronderzoek (archisnrs. 28608, 28610 en 28596)

28 april tot 2 juni 2008

Aan de zuidwestkant van de stad Groningen ligt een laagveengebied, de Eelder- en Peizermaden. In de 12e tot en met de 14e eeuw bivakkeerden in dit onherbergzame gebied mensen op zogenaamde veenterpen, tot het landschap zodanig vernatte dat ook het leven op de terpjes onmogelijk werd. In het kader van de samenwerking met het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) van de Rijksuniversiteit Groningen werden een viertal veenterpen afgeboord om eerstejaars archeologiestudenten kennis te laten maken met booronderzoek.

Het gebied was al eerder in kaart gebracht. Clingeborg, toen nog genaamd A.E. Klungel (Stiboka, Wageningen), heeft in 1967 en 1968 in het gebied waar nu het Hoornse Meer en de Piccardthofplas liggen vele veenterpen gekarteerd. Bij de aanleg van deze waterpartijen zijn overigens de meeste veenterpen verloren gegaan. Het Biologisch-Archeologisch Instituut te Groningen (het huidige GIA) heeft overigens vóór de aanleg van het Hoornse Meer nog een aantal terpen kunnen opgraven voor onderzoek naar de veenopbouw en de bewoningsgeschiedenis van dit gebied⁶.

Afb. 7. Eelder- en Peizermaden. De locatie van de veenterpjes (bij de rode pijl), gekarteerd door Clingeborg. Manuscript Kaart Clingeborg, collectie Dienst RO/EZ.

Bij het digitaliseren van de kaart van Clingeborg bleken vier veenterpen in de gemeente Groningen nog buiten het bebouwde/afgegraven gebied te liggen, twee bij het Hoornse Meer en twee bij de Piccardthofplas (afb. 7). Het booronderzoek dat de studenten dit jaar uitvoerden, was erop gericht om de waarde van de terpen vast te stellen.

De veenterpen die bij het Hoornse Meer liggen waren moeilijk te vinden. Ze zijn niet zichtbaar in het landschap en ook op het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) zijn ze niet te onderscheiden. Om de veenterpen bij het Hoornse Meer te vinden is er in een grid van 10 bij 10 m geboord. Er is voor dit grid geko-

6. Casparie 1988, 196-213.

zen omdat de kleinste veenterpen die bekend zijn een diameter van 10 m hebben. De noordelijkst gelegen veenterp is teruggevonden maar deze is sterk aangetast. Uit het booronderzoek bleek dat de bodem rondom de locatie van de terp erg verstoord is. De veenterp die op de landtong zou hebben gelegen is geheel verloren gegaan. Deze is geoxideerd of vergraven tijdens de aanleg van het Hoornse Meer.

De veenterpen bij de Piccardthofplas zijn daarentegen duidelijk zichtbaar (want verhoogd) in het landschap en verkeren in goede staat. In de boor was een mooie terpopbouw zichtbaar en er is kogelpotaardewerk in aangetroffen. Omdat de terpjes in een natuurmonument liggen, worden ze niet direct bedreigd door bebouwing, maar het is wel van belang om ze te beschermen. De terplagen liggen dicht onder het maaiveld en zijn daarom erg kwetsbaar. Activiteiten als het afplaggen van het gebied kunnen zeer schadelijk zijn.

6. Grote Markt oostzijde, opgraving (archisnr. 26626)

28 april tot 2 juni 2008

Ter voorbereiding van de bouw van het Groninger Forum en de herbouw van de nieuwe oostwand van de Grote Markt is in het voorjaar van 2008 een begin gemaakt met het archeologisch onderzoek ter plekke. Het herstel van de rooilijn van 1945 betekent dat de resten van de vooroorlogse huizen en eventuele oudere archeologische sporen onder het trottoir zullen verdwijnen. Omdat niet bekend was wat er tijdens de Wederopbouw in de jaren vijftig allemaal was opgeruimd, is gestart met een kleine, verkennende opgraving onder het trottoir voor Mutua Fides, het gebouw van de studentensociëteit Vindicat.

Ondanks de beperkte omvang van de opgraving (64 m²), toch kon deze rekenen op grote belangstelling en betrokkenheid van de Stadjes. Want niet alleen lag de plek in het kloppend hart van de stad – Koninginnedag, Nacht van Groningen, kermis, DJ Tiësto – maar het was ook de opgraving van een beladen plek in de geschiedenis. Daarom was voorzien in een sterke steiger met galerij om belangstellenden de gelegenheid te bieden het werk in de put van bovenaf te volgen. Informatiepanelen gaven uitleg en de opgravers deden in een videoblog op de website grotemarkt.groningen.nl verslag van de vorderingen. De bodemsporen werden ook gevolgd in het programma *Een gat in de markt* van OOG TV. De opgraving werd uitgevoerd door de gemeente in samenwerking met het GIA van de Rijksuniversiteit en bood eerstejaars archeologiestudenten de gelegenheid kennis te maken met stadskernonderzoek. De resultaten van de opgraving zijn inmiddels gepubliceerd in de reeks *Stadse Fratsen* en te raadplegen op de website van de Stichting Monument en Materiaal⁷. De belangrijkste resultaten worden hier samengevat.

Het Scholtenhuis

In de opgravingsput lag de uiterste noordwesthoek van het kapitale dubbele herenhuis van de industriëlenfamilie Scholten. Van het Scholtenhuis was alleen de rode cementvloer van het souterrain over (afb. 8). Het huis was gefundeerd op de kloostermoppen van de in 1878 afgebroken middeleeuwse panden (afb. 9). Er werd niets gevonden wat te maken had met de bezetting en het gebruik als bureau van de Gestapo en SD. Het achterliggende deel van het pand is in 1953 gesloopt ten behoeve van de bouw van Mutua Fides, maar de fundering van de ingangspartij en

7. Kruisman en Tuin 2009. Zie <http://www.stichtingmenm.nl/explorer/earcheo/earcheoframes.htm>.

Afb. 8. Grote Markt oostzijde. Huis Panser en het Scholtenhuis, gezien naar het oosten. 27: Huis Panser met de maatstok op de plavuizen vloer van het souterrain en rechts daarvan de zijgevel (1,10 m breed). Op de voorgrond het restant van de zandfundering. In de hoek tussen voor- en zijgevel een schrobputje. 28: de noordwesthoek van het Scholtenhuis met de tekentafel op de rode betonnen vloer.

Foto: Rogier Kruisman, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 9. Grote Markt oostzijde. Greppels aan de marktzijde uit de periode 900-1300, gezien naar het zuidoosten. De maatstok ligt op de vulling van een brede sloot. Het trapje staat op de zandfundering van Huis Panser, die in een brede baan door de sloot heen was gestort. Op de achtergrond het niet verder opgegraven fundament van het Scholtenhuis. De archeologe staat op het keileem van de Hondsrug.

Foto: Bert Tuin, collectie Dienst RO/EZ.

resten van de inpandige dienstwoning in de zuidwesthoek van het pand zullen naar verwachting in 2010 onder het zuidelijke deel van het trottoir opgegraven worden.

Huis Panser

Naast het Scholtenhuis lagen de fundamenteën van Huis Panser (zie afb. 8). Het huis was opgetrokken uit kloostermoppen. De stevigheid van de ondergrond was ongelijkmatig, vandaar dat voor de fundering brede banen schoon zand waren ingegraven tot op het keileem van de Hondsrug (afb. 9 en 10). Gezien het formaat van de gebruikte bakstenen (7,5 tot 8,5 cm dik), het metselverband (kettingverband met

kistwerk) en het oudste aardewerk dat met het huis in verband gebracht kon worden, wordt de bouw geschat op omstreeks 1325. Deels onder de vloer, deels in de zandfundering was een kuil ingegraven waarin onder meer een bijna complete kan van ongeglazuurd steengoed uit Siegburg werd gevonden. Aanvankelijk werd gedacht aan een bouwoffer maar een witte kring van kalk rondom de kuil zou kunnen wijzen op een functie als urinoir. Van de muren zelf was weinig meer over. Bijna alle kloostermoppen waren na de oorlog uitgebikt en hergebruikt voor het herstel van (eveneens door oorlogsgeweld) zwaargehavende kerken in onder andere Bierum, Woldendorp en Termunten. Onder de plavuizen vloer was tegen de voor-gevel een urinoir van gestapelde bakstenen uit 1600 ingegraven. Van de indrukwekkende gevel in renaissancestijl, in het eerste kwart van de 17e eeuw gebouwd door het echtpaar Sicco Panser en Anna Thedema, is niets meer gevonden. Wat van de gevel overbleef, siert nu de westgevel van het Goudkantoor bij de Waagstraat.

Afb. 10. Grote Markt oostzijde. Opbouw van de bodem onder het trottoir, gezien naar het oosten. De totale diepte is 2,5 m. a: trottoirtegels; b: naoorlogse verharding ten behoeve van verkeer; c: het na de oorlog met puin volgestorte souterrain van Huis Panser; d: plavuizen vloeren van Huis Panser uit de 17e en 18e eeuw; e: lemen vloer: 1200-1300; f: de brede, omstreeks 1200 opgevulde sloot; g: het keileem van de Hondsrug; h: zandfundering van Huis Panser uit circa 1325 met daarop een restant van de muur.

Foto: Rogier Kruisman, collectie Dienst RO/EZ.

Houten schuur of werkplaats

Onder Huis Panser werden de resten van lemen vloeren gevonden (afb. 10). Muren, balken of paalgaten van een voorafgaand gebouw op die plek waren niet meer te zien. Waarschijnlijk zijn die al verdwenen door het leggen van de zandfundering voor het bakstenen huis Panser. Van de vloerlagen zijn monsters genomen, waarvan slijpplaten zijn gemaakt. Onder de microscoop was te zien dat de vloer was opgebouwd uit afwisselend schone leem en een 'verrommelde', aangestampte laag met zand en gruis. Hij was bovendien zeker drie keer hersteld en opgehoogd, erop lagen as- en stookresten. Vermoedelijk was dit de vloer van een open schuur of werkplaats uit de overgangstijd van Groningen van dorp tot stad, zo tussen 1200 en 1300.

Een brede sloot

De oorzaak van de verzakkingen van de plavuizen vloeren van Huis Panzer en de lemen vloer van zijn voorganger is de slappe ondergrond. Onder de vloer lag een grote kuil met mestachtige vulling tot in het grondwater. Bij de vervolggroaving in het voorjaar van 2009 is overigens duidelijk geworden, dat deze kuil deel uitmaakte van een brede sloot die in elk geval doorliep tot de hoek van het Martini-kerkhof. De zandfundering van de zijgevels van Huis Panzer was door de vulling van deze sloot gegraven tot op het keileem van de Hondsrug (zie afb. 9). Het aarde-werk in de vulling van de sloot (kogelpot en Pingsdorf) is voorlopig gedateerd op de 9e-12e eeuw, zodat een demping tegen 1200 aangenomen kan worden. In de vul-ling van de sloot werd verder een menselijk schedeldak gevonden dat hier bij het dempen terechtgekomen moet zijn. C14-datering van de schedel wees op een over-lijden in de 8e of 9e eeuw na Chr.⁸, zodat een herkomst na een ruiming op het grafveld aan de noordrand van de Grote Markt of het kerkhof van de Sint Maar-tenskerk voorstelbaar is. Op de schedel waren geen sporen van geweld zichtbaar.

Afb. 11. Grote Markt oostzijde. Fluitje uit de ellepijp van een gans. Lengte circa. 12,5 cm.
Foto: Rogier Kruisman, collectie Dienst RO/EZ.

De markt

De markt is verschillende keren opgehoogd. Helaas werden er geen middel-eeuwse bestratingen van het marktplein gevonden. Voor de huizen langs lagen verschillende greppels of sloten uit de 10e eeuw en later, min of meer parallel aan de latere rooilijn (zie afb. 9). Vermoedelijk heeft hier een randweg van de markt met een berm of een sloot gelegen, maar de opgraving in 2008 was te klein om hierover zekerheid te bieden. Om de greppels te dempen en de berm op te hogen werd onder meer gebruikt gemaakt van plantaardig materiaal uit de kwelders. Bovendien is er veel afval van vooral schapenbotten en scherven van kannen en kookpotten in gevonden. Botmateriaal lijkt in de middeleeuwen een gewaardeerd verhardingsmateriaal te zijn geweest. Een vrolijke noot tussen het afval in de vulling van een van de greppels en een ophogingslaag waren een benen fluitje, gemaakt van de ellepijp van een gans (afb. 11) en een zogenaamd snorrobotje van een middenvoetsbeentje van een varken⁹. Nog tijdens de opgra-ving heeft archeoloog Rogier Kruisman een plastic replica van het fluitje ge-maakt. Met de drie gaten konden vijf tonen geblazen worden: D, E, Fis, G en A.

8. GrA-43385: 1225 ± 30 BP, gecalibreerd met IntCal04: 690-751 AD en 762-885 AD.

9. Een snorrobotje is ouderwets 'kinderspeelgoed'. In het botje werd een gaatje geboord, waardoor een touwtje geregen werd. Het botje werd dan eerst een aantal keren rondgedraaid zodat de touwtjes die aan de uiteinden stevig met beide handen werden vastgehouden, flink in elkaar draaiden. Door vervolgens de handen steeds weer naar elkaar toe en van elkaar af te bewegen (harmonica-beweging), ging het botje steeds harder ronddraai-en en maakte daarbij een zoemend (snorrend) geluid.

Tijdens de open gemeentedag op 14 juni heeft een gelegenheidskwartet van Froukje Veenman, Gert Kortekaas en Rogier Kruisman onder leiding van Jankees Braaksma van de Stedelijke Muziekschool met replica's van het fluitje in het Stadhuis een middeleeuws klinkend concert gegeven.

7. Helperzoom, proefsleuven (archisnrs. 32112, 32115 en 32118)

12 november - 19 november 2008

De aanleg van een nieuw treinstation ter hoogte van de Haydnlaan maakt de aanleg van een tunnel onder het spoor noodzakelijk. Daarbij bestaat de kans dat eventueel aanwezige archeologische sporen vernietigd worden. Omdat ter plekke sporen vanaf de steentijd verwacht konden worden, kreeg ARC bv opdracht hier drie proefsleuven aan te leggen. In de nabije omgeving werden op twee plaatsen ook resten uit de ijzertijd aangetroffen.

In alle drie de proefsleuven werd dekzand met een intacte podzol aangetroffen, waarop een kleipakket van ongeveer 40 cm dik lag, en een recent ophogingspakket. Deze klei is afgezet in de Romeinse tijd of later. In een van de sleuven is het kleipakket doorgraven met sloten waarvan de onderkant tot in het dekzand reikte. Deze sloten dateren uit de middeleeuwen gezien het feit dat ze worden afgedekt door een middeleeuws (loop-)niveau of akker. Er kon maar weinig vondstmateriaal worden geborgen, slechts een paar kogelpotscherven. Drie spoorbielzen in een van de proefsleuven vormden de restanten van het Woltjerspoor dat hier gelopen heeft. Helaas, resten uit de steentijd waren niet aanwezig. Maar omdat het dekzand op deze locatie goed intact is gebleven met een mooi ontwikkelde podzolbodem die is afgedekt door een conserverende kleilaag, wordt bij toekomstig graafwerk toch opnieuw archeologisch onderzoek verricht. De kans op een goed geconserveerde steentijdvindplaats bestaat nog altijd.

8. Hereweg, Van Mesdagkliniek, booronderzoek (archisnr. 31215)

24 en 25 augustus 2008

De Van Mesdagkliniek aan de Hereweg zal worden uitgebreid met nieuwbouw en een nieuwe waterpartij. Binnen het plangebied werden resten van de Helperlinie verwacht, en wel het deel voor de lunetten waar een glacis is gelegen, een geleidelijke helling die liep van het Helperdiepje naar de lunetten. Door de Grontmij werd in september 2008 een inventariserend booronderzoek verricht. Hierbij werd een verstoorde laag aangetroffen met daarin een wandfragment roodbakkend aardewerk met loodglazuur die in verband kon worden gebracht met de Helperlinie. Nader proefsleuvenonderzoek moet uitwijzen of het een ophogingspakket uit de 17e/18e eeuw betreft of dat het verstoorde pakket behoort bij de glacis.

9. Koerspad, booronderzoek (archisnr. 31604)

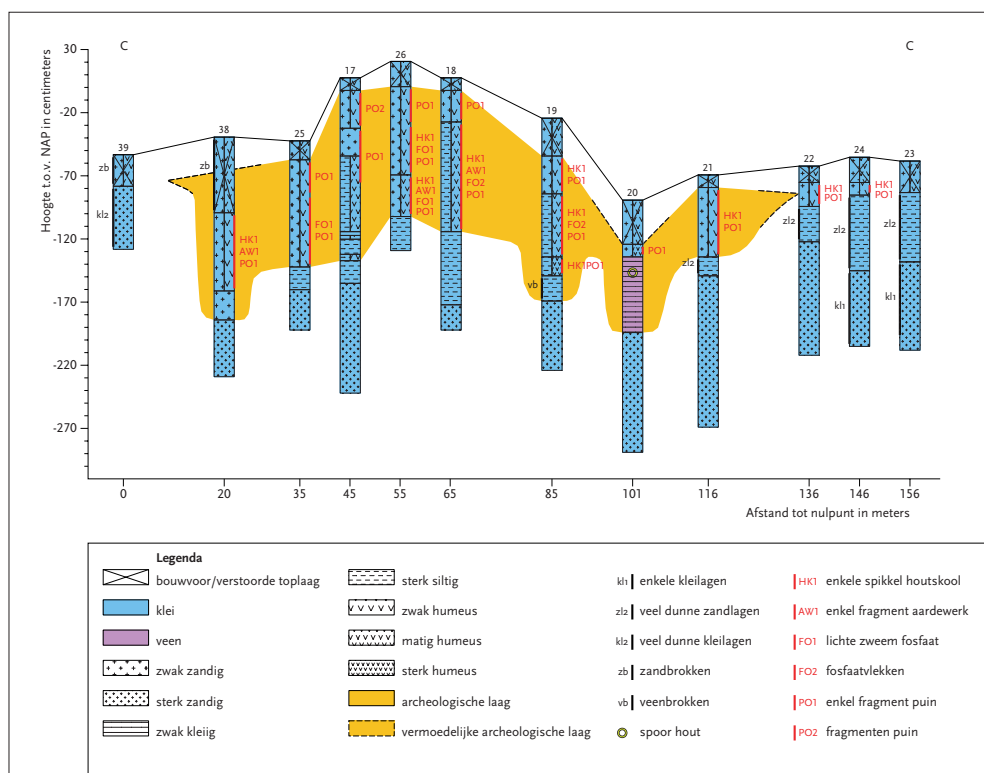
3 december 2008

In het kader van het vervaardigen van een gemeentelijke archeologische kaart, die onderdeel gaat uitmaken van de Cultuurhistorische Waarden Kaart, is

direct ten noordoosten van het Koerspad door RAAP bv een wierde afgeboord¹⁰. Deze wierde staat opgetekend op de veldkaarten van Clingeborg en ligt in een uitgestrekt, vrij vlak en laagliggend kleigebied ten noordoosten van de stad Groningen, genaamd het Woudgebied. Het gebied kenmerkt zich door de aanwezigheid van een zogenaamde woudlaag die bestaat uit een donker gekleurde, humeuze kleilaag¹¹. Deze laag is waarschijnlijk ontstaan als gevolg van veengroei die ter hoogte van het onderzoeksgebied na 650 na Chr. plaatsvond. De naam woud verwijst dan ook naar dit moerassige veengebied (woud van riet) en niet naar een landschap met bomen. Door akkerbouw (met name graanteelt) zou deze veenlaag grotendeels weer verdwenen zijn en ontstond een donker gekleurde bovengrond: het zogenaamde wouddek.

Op de kadastrale minuut uit 1827 is in het zuidwesten van het onderzoeksgebied een gebouw met erf en enkele omliggende sloten afgebeeld. Volgens de bij deze kaart behorende Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel (OAT) betreft het een huis en erf. Twee percelen ten zuidoosten van het huis staan aangegeven als tuin, het perceel ten noordwesten ervan als weiland en de percelen ten oosten als akkerland. Tussen 1953 en 1962 is het huis gesloopt en zijn alle omliggende sloten gedempt, behalve die ten zuidwesten van het huis.

Tijdens het veldonderzoek is de op het AHN zichtbare verhoging ook in het veld als zodanig aangetroffen. In deze verhoging en in de directe omgeving daarvan is behalve de boven beschreven woudlaag ook een archeologische laag aan-

Afb. 12. Koerspad. Boringen (Raai C-C1). In oranje is de begrenzing van de vindplaats aan gegeven. Tekening: RAAP bv.

10. Veenstra 2009, 11-18.

11. Clingeborg 1981.

getroffen in de grondboringen met hierin tot enige diepte reikende grondsporen (afb. 12). Ook is in de boringen een oude akkerlaag aangetroffen. Uit de kadastrale minuut uit 1827 blijkt dat de omgeving van de huiswierde als akker in gebruik was, hetgeen deze interpretatie ondersteunt.

De nederzetting lijkt begonnen te zijn in de middeleeuwen op de boven beschreven woudlaag. Deze is buiten de vindplaats verdwenen dan wel opgenomen in de bouwvoor (wouddek) maar lijkt in de basis van de verhoging herkenbaar te zijn als een verrommelde, bruinigrijze tot grijsbruine, matig tot sterk humeuze kleilaag (sterk ziltig, matig stevig). Het is niet duidelijk of eerst ophoging en pas daarna bewoning heeft plaatsgevonden of dat de bewoning direct op deze woudlaag begonnen is met één of meerdere tussentijdse ophogingsfasen.

Het aangetroffen aardewerk wijst op een datering die al begint in de middeleeuwen. Uit de aanwezigheid van onverbrand bot blijkt dat de conserveringsomstandigheden voor onverbrand dierlijk en plantaardig materiaal gunstig zijn, zeker in de dieper ingegraven grondsporen. Dit was ook te verwachten aangezien de archeologische laag uit goed conserverende klei bestaat en op de vindplaats een relatief hoge grondwaterstand voorkomt.

10. Zijlvestersweg/Aduarderdiep, booronderzoek (archisnr. 31597)

17 november 2008

Voor het vervaardigen van de gemeentelijke archeologische kaart werd door RAAP bv ook een onderzoek uitgevoerd aan het Aduarderdiep¹². Het gebied ligt ten noordwesten van Leegkerk, ten zuiden van Nieuwklap en direct ten oosten van het Aduarderdiep. De boerderij die er heeft gestaan, nummerde waarschijnlijk aan de Zijlvestersweg. Op de kadastrale minuut uit 1821 staat in het noordwestelijke deel van het onderzoeksgebied een gebouw met een omgracht erf afgebeeld. Volgens de bijbehorende OAT betreft het een huis met erf, boomgaard en weide. Op de Huguenin-kaart uit de periode 1819-1823 staat in het onderzoeksgebied een gebouw met een omgracht erf aangegeven, genaamd 't Groote Waschhuis (afb. 13). Het betreft vrijwel zeker hetzelfde gebouw. In de atlas van Huguenin staat vermeld dat het vermoedelijk een van de uithoven of voorwerken (*grangiae*) was van de cisterciënzer Bernardusabdij te Aduard¹³. De naam 't Groote Waschhuis heeft wellicht te maken met een melkveehouderij die hier rond 1820 is geweest. Mogelijk is in het washuis de melk verwerkt tot kaas en boter.

Al in 1590 wordt door dr. Wilhelmus Hammonius melding gemaakt van het regelen van extra bewaking bij het *Waesingehuys*, even ten zuiden van Nieuwklap aan het Aduarderdiep¹⁴. Van den Broek interpreteert deze naam als Washuis en hij legt uit dat de bewaking hier nodig was om te voorkomen dat ossen door de Staatse soldaten werden geroofd. Aangezien ossen trekdieren zijn die veel gebruikt werden voor ploegwerkzaamheden, was het op dat moment waarschijnlijk een gemengd akkerbouwbedrijf.

Op de Bonnebladen uit de periode 1900-1916 staat bebouwing aangegeven met de naam *Waschhuizen* op dezelfde locatie als te zien is op de kadastrale

12. Veenstra 2009, 25-32.

13. Versfelt en Schroor 2005.

14. Van den Broek 2008.

Afb. 13. Zijlversterweg/Aduarderdiep. 't Groote Waschhuis met een omgracht erf aangegeven.
Detail van een kaart van Huegenin 1819-1823, collectie Dienst RO/EZ.

minuut. De polder waarin de bebouwing ligt, wordt ook *Waschhuizen* genoemd. De bebouwing lijkt op en/of direct ten oosten van het restant van een dijk te liggen. Deze dijk zet zich voort ten noorden van de Friesestraatweg en valt daar deels samen met de oeverwal van de benedenloop van de Hunzing¹⁵. De dijk heet daar de Gaaikemadijk, genoemd naar de borg Gaykinga die ter hoogte van de huidige boerderij Gaaikemaheerd heeft gestaan. De Gaaikemadijk is vermoedelijk aangelegd ten behoeve van de inpoldering van een stuk land ten westen van Dorkwerd en vormde de westelijke begrenzing van deze polder.

Tijdens het veldonderzoek is een archeologische laag aangetroffen tussen 0,80 en 0,50 m minus maaiveld. Deze laag is waarschijnlijk ontstaan als gevolg van bewoning, beakkering en dijk- en/of erfophoging. Tevens is de ligging van het dijkrestant aan de oppervlakte als lichte verhoging goed waarneembaar. Toch tekent deze zich in de boringen niet duidelijk af. Op basis van de boringen kon geconcludeerd worden dat zich hier een verhoogde en omgrachte boerderijplaats heeft gestaan waarvan de vroegste fase waarschijnlijk uit de 16e/17e eeuw dateert. Daarnaast is ook een dijkrestant aangetoond dat waarschijnlijk dateert uit de 12e eeuw.

Overige onderzoeken

II. Boterdiep, booronderzoek (archisnr. 31863), 30 oktober 2008

Door ingenieursbureau MUG is aan het Boterdiep een booronderzoek uitgevoerd. Op deze plek wordt in 2009 de bodem gesaneerd en worden archeologische sporen opgegraven. Het onderzoeksgebied lag binnen de wal en de stadsgracht van de stad die tussen 1607 en 1624 is aangelegd.

15. Kortekaas 1996, 51-62.

12. **Helperwestsingel**, booronderzoek (archisnr. 31915), *16 oktober 2008*
De geplande nieuwbouw aan de Helperwestsingel was aanleiding voor een booronderzoek aldaar, uitgevoerd door bureau De Steekproef bv. De pleistocene bodem bleek intact, maar er werden vooralsnog geen archeologische indicatoren aangetroffen.
13. **Oude Adorperweg 4**, waarneming, *januari 2008*
In het kader van de restauratie van de boerderij werd bij de ontgraving van de lemen vloer in de stal een tweetal muurresten aangetroffen en een grote molensteen.
14. **Noorddijkerweg 15**, gemeentelijk archeologisch monument, booronderzoek (archisnr. 31605), *15 november 2008*
Met een waarderend booronderzoek werd door RAAP bv de boomgaard onderzocht die behoorde tot een gemeentelijk archeologisch monument aan de Noorddijkerweg. In de boomgaard bleek een intacte archeologische laag aanwezig te zijn, die waarschijnlijk uit de late middeleeuwen stamt met een voortzetting in de nieuwe tijd.
15. **Noordzeeweg**, booronderzoek (archisnr. 31602), *12 november 2008*
Met een waarderend booronderzoek werd door RAAP bv een terrein aan de Noordzeeweg onderzocht. Hoewel op deze plek door Clingeborg een huis-terpje was aangegeven en op de AHN uit 1996 nog een verhoging te zien was, werd deze in het veld niet aangetroffen. Het perceel is zeer waarschijnlijk geëgaliseerd. Alleen zeer diep ingegraven grondsporen zouden nog aanwezig kunnen zijn.
16. **Spiegelstraat 14**, archeologische begeleiding (archisnr. 30595), *22 augustus*
Voor de bouw van een appartementencomplex met parkeerkelder heeft RAAP bv een archeologische begeleiding uitgevoerd. In drie putten werden behalve verspoeld dekzand ook verspoelde aardewerkscherven en spikkels houtskool gevonden. Het aardewerk dateert waarschijnlijk uit de ijzertijd/inheems Romeinse tijd. Het pakket verspoeld dekzand kan niet nauwkeurig gedateerd worden, maar zal niet ouder zijn dan ijzertijd/inheems Romeinse tijd.
17. **Spicastraat**, booronderzoek (archisnr. 29128), *4 juni 2008*
Met een booronderzoek werd ter plaatse de aanwezigheid van een oeverwal aangetoond, hoewel in de boringen zelf directe aanwijzingen ontbraken voor menselijke activiteit in het verleden. Een vervolgonderzoek is noodzakelijk om uit te maken of er daadwerkelijk geen sporen aanwezig zijn.
18. **Waterrand**, booronderzoek (archisnr. 27726), *17 maart 2008*
Het booronderzoek door ARC bv naar de oude Hunzeloop in het project Waterrand aan het Van Starckenborghkanaal heeft de oude loop niet kunnen aantonen. De bodemopbouw wijst op een getijdevlakte met kleiafzettingen en een kwelder- of oeverwal ter plekke.
19. **Wolddijk**, booronderzoek (archisnr. 31601), *13 november 2008*
Met een waarderend booronderzoek werd door RAAP bv een wierde afgeboord, die stond aangegeven op de veldkaarten van Clingeborg. Het terrein bevindt zich ten noorden van Noorderhoogebrug, circa 200 m ten westen van de Noordzeeweg en direct ten noorden van de Wolddijk. De boringen toonden aan dat hier zich de resten van een 19e-eeuws huis met erf, tuin en enkele omliggende sloten hebben bevonden. De vindplaats lijkt ernstig verstoord te zijn.

Literatuur

- Broek, J van den, *Het verhaal van dr. Wilhelmus Hammonius, syndicus van de stad Groningen. Deel II, 1589-1592. Getranscribeerd en van aantekeningen voorzien door Jan van den Broek.* RHC Groningen Archieven.
- Buitenhuis, H. en M. Schepers, *Een archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van grondboringen op het Bodenterrein te Groningen* (Gr.) ARC-rapport 65. Groningen, 2008.
- Casparie, W.A.M., 'Laat-middeleeuwse veenterpen in Neerwolde' in: M. Bierma, A.T. Clason, E. Kramer en G.J. de Langen (red.), *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied.* Groningen, 1988.
- Clingeborg, A.E., 'Het Groninger Woudgebied, een voormalig veenlandschap?' in: *Boor en Spade* (1981) 184-205.
- Hobson, G., *Rapportage Groundtracer Onderzoek Bodenterrein en Grote Markt.* Amersfoort, 2008.
- Kortekaas, G.L.G.A. en D. Stapert, 'Een jong paleolithische vuursteenconcentratie in de stad Groningen' in: *Weesterheem* XLII-5 (1993), 217-229.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Graven in Lieuwerderwolde' in: *Hervonden Stad* 1 (1996), 51-62.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Jaarverslag archeologie in 1999' in: *Hervonden Stad* 5 (2000), 7-14.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Jaarverslag archeologie in 2000' in: *Hervonden Stad* 6 (2001), 7-9.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Jaarverslag archeologie in 2003' in: *Hervonden Stad* 9 (2004), 8.
- Kruisman, R.F. en B.P. Tuin, *Archeologisch onderzoek Grote Markt Oostzijde 2008 ter voorbereiding van de bouw van de nieuwe oostwand en het Groninger Forum.* Stadse Fratsen 8. Groningen, 2009.
- Schrijer, E. en D. Dijk, *Groningen Beijumerweg 19. Een archeologische begeleiding.* De Steekproef-rapport 05/09. Zuidhorn, 2009.
- Tulp, C. en J. Jelsma, *Groningen, Helperwestsingel, Gemeente Groningen* (Gr.). *Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek.* De Steekproef-rapport 2008-10/11. Zuidhorn, 2008.
- Tulp, C. en J. Jelsma, *Groningen, Chopinlaan* (Gr.). *Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek.* De Steekproef-rapport 03/17. Zuidhorn, 2009.
- Veenstra, H., *Vijf onderzoeksgebieden rondom Groningen gemeente Groningen; archeologisch vooronderzoek; een bureau- en inventariserend veldonderzoek.* RAAP- rapportage 1901. Weesp, 2009.
- Versfelt, H.J. en M. Schroor, *De atlas van Huguenin. Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland 1819-1829.* Groningen, 2005.
- Vissinga, A. en J. Jelsma, *Groningen, Eemspoort Fase 2B* (Gr.). *Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek.* De Steekproef-rapport 03/14. Zuidhorn, 2008.